

KİTABİ-DƏDƏ QORQUQ ABİDƏSİNDƏ OĞUZ ELLƏRİNİN ADƏT-ƏNƏNƏLƏRİ VƏ ONLARIN AİLƏ VƏ İCTİMAİ HƏYATDA YERİ VƏ ROLU

Yusif QAZIYEV,
Əməkdar müəllim

(Əvvəli ötən saylarımızda)

Bu baxımdan KDQ-nin «İç Oğuz Daş Oğuz asi olub, Böyrək öldüğü boyunda and mətləbi daha dürüst ifadə edir, Beyrək ölümündən qorxmayaaraq Aruz qocanın təklifinə qarşı belə and içir:

«Mən Qazanın nemətini çox yemişəm,
Bilməsəm gözüme tursun!
Qaraqucda Qazlıq atına çox yılmışəm,
Bilməsəm mana tabut olsun!

Yaxşı qaftanların çox geymişəm,
Bilməsəm, kəfənim olsun.

Ala bargah otağına çox girmişəm,
Bilməsəm, mana zindan olsun!

Mən Qazandan dönmərəm, bəll bilgil – dedi .

Kafirlər Qazan xana dustaqlıqda təklif edirlər ki, o, and içsin ki, bir daha kafir elinə yağlığa gəlməyəcəksə, onu dustaqlıqdan buraxacaqlar.

Qazan xan andin müqəddəsliyini nəzərə alaraq yalandan and içmək istəmir. O, dolayısıyla belə and içir: «Vallah, billah, doğru yolu görür ikən əyri yoldan gəlməyeyin» (D – 276).

«Uşun qoca oğlu Səgrək boyunda Səgrək saydığı varlığa-qılıcına and içir. Əhvalat belə olur: Toy günü o, qılıcını gərdəkdə qızla özünün arasına qoydu. Qız deyir: «Qılıcın geydir, yigit, murad ver, marad al, sarılalım!».

Lakin qabaqda deyildiyi kimi cavab olaraq Səgrək deyir: «Mərə qavat qızı, mən qılıcına doğranayım, oxumasın ulayım! Oğlum doğmasın, doğarsa, on yaşına varmasın, ağamın yüzün görməyincə, ölmüş isə, qanın almayınca bu gərdəkə girərəm!» Qılıncı bağlı «Qanlı qoca oğlu Qanturalı boyunda da rast gəlinir. Ata-anasının üzünü görməyincə Selcanla bir yastığa baş qoymayacağını bildirmək üçün qanturalı qılıncı and içir. Belə bir and içmə şəklinə «Qambörənin oğlu Bamsı Beyrək boy»unda da rast gəlinir. Beyrəyin qazamatdan qurtarılmasına kafirin qızı yardımçı olur. Bunun müqabilində Beyrək qızı Oğuz aparacağına and içir.

Yeri gəlmişkən, Oğuzlar anda tabe idilər, and müqəddəs idi, onu basmaq (andı pozmaq) fəlakət sayılırdı. Elə tədqiqatçılar Beyrəyin ölümünün onun Təkur qızının verdiyi andla bağlayırlar. Yeri gəlmişkən, Oğuzlar anda tabe idilər, and müqəddəs idi, onu Üçüncü boyda qılıncı altından keçməklə sadıqlıq andı içmə də vardır. Yalançı oğlu Yalançıq Beyrəyin qılıncınının altından keçməklə ona sadıq olacağına and içir.

Birinci boyda – «Dirse xan oğlu Buğac boyu»nda Dirse xanın xanımı oğlunun avdan qayıtmadığı bilincə əri Dirse xana üz tutaraq belə and içir:

Yaralanıb Qazlıq atımdan enməyincə,
Yenümlə olca qanın silməyincə,
Qol-bud olub yer üstünə düşməyincə,
Yalnız oğul yollarından dönməyeyim. (D – 25).

Beləliklə, adət-ənənələri haqqında aşağıdakıları demək olar:

1. Oğuz elində adət-ənənələrdən biri beşikkərtmə adəti idi. Bu adət sonralardan özünü doğrultmasa da

oğuzların hazırkı xələflərində davam etdirənlər vardır. Oğuzlarda beşikkərtmə adət halına keçmiş, sanki o qanuni bir şey kimi hesab edilirdi. Bu iş son nəticəyə qədər gözlənilirdi və axırda toy edilirdi. Bu işi biz dastanda Beyrək və Banıçiçəyin obrazında görürük.

2. Beşikkərtmə ilə yanaşı nişanlanmış qız və oğuz təsadüfi hallardan başqa (ölüm, əsirlikdə həlak olmaq, əsirlikdə ömür boyu qalma) məhəbbətlərinin fanatiki olurdular. Bu uğurda hər-hansı bir hadisə, faciə baş verərsə, son nəticə gözlənilirdi. Dastanda deyilir ki, toy ərəfəsində kafirlər tərəfindən Bamsı Beyrək otuz doqquz igidi ilə Əsir götürülür. Bu müddətdə nə Banıçiçək ərə getmək barəsində düşünür, nə də kimsə onunla evlənmək, ona elçi göndərmək niyyətində olur. Ancaq on altı il tamam olanda Banıçiçəyin qardaşı Dəli Qacar xanlar xanı Bayındırın hüzuruna gəlib diz çökür və deyir ki, diri olsa, bu on altı ildə Beyrəkdən bir xəbər çıxardı. Görünür, etnik ayinə uyğun olaraq belə şərt söyləyir: «Bir yigit olsa, dirisi xəbərün gəşərt söyləyir: «Bir yigit olsa, dirisi xəbərün gətürsə, altun-aqca verərdim. Ölüsi xəbərün gətürənə qız qardaşım verərdim» (D – 93). Burada iki hal vardır: 1). Hələ on altı il keçməsinə baxmayaraq, Beyrəyin diri xəbəri alınsa, yenə qadın gözləməlidir – buradan aydınlaşır ki, sadəcə İtkin üçün on altı il dözüb susmaq adətdir; 2). Öldü xəbəri məlum olarsa, ölünün qadını ərə getməlidir.

Ərsiz qadının subay – bear (ərsiz – Y.Q.) qalması da Oğuz əxlaq normasına daxildir. Qadın adının hər dedi-qodudan qorunmasını Oğuz nəslə ailə-əxlaq normasında nəzərə alıb: subay qadın mütləq ərə getməlidir.

Yeri gəlmişkən, Oğuzların xələfi olan bugünkü qadınlarımız sələflərinin adət-ənənəsini davam etdirir. Qarabağ müharibəsində həlak olan igidlərimizin həyat yoldaşları yaşından asılı olmayaraq, ikinci dəfə evlənməyi lazım bilmirlər. Onlar həyat yoldaşlarının xatirələrini əziz tuturlar. Ərə getmək nadir hallarda olur.

Bununla yanaşı Alman-rus müharibəsində (1941-1945-ci illər) həlak olanların yüz minlərlə azəri qadınları evlənmədilər, ailələrini yaşatdılar. Onlardan nişanlı olan hələ ailə qurmayan bəzi cavan qızlar evlənməmişlərsə də, qurduqları ailədə də keçmiş nişanlısının xatirəsini həm qəlblərində, həm də ailələrində yaşatmışlar.

Məsələn, bu sətrlərin müəllifinin bacısı Əsmər 1938-c ildə xalası oğlu Oruca nişanlanmışdır. Oruc 1938-ci ilin payızında Sovet ordusu sıralarına getdi. 1941-ci ildə onun qara kağızı gəlsə də Əsmər 1952-ci ilə qədər onun yolunu gözlədi. Əsmər valideynlərinin və oğlan tərəfinin təkidilə ərə getdi. O, keçmiş nişanlısının xatirəsini yeni qurulmuş ailədə yaşadırdı. Oruc tərəfindən ona göndərilmiş məktubları, foto-şəkilləri, hədiyyələri, hətta göndərilmiş parçanı muzeydə saxlanılan eksponat kimi saxlayırdı.

3. Adət-ənənələrdən olan tanışlıq oğuzlarda əsas münasibət və ünsiyyət vasitəsi kimi mövcud olmuşdur. KDQ qəhrəmanları bir-birini tanımayanada hər-hansı bir vəziyyətdən asılı olaraq zaman və məkan daxilində tanış olmalı idilər. Bu tanışlıqda ilk öncə boyu, soyu, kökü soruşulurdu. Tanışlıq ilk öncə düşmənlə döyüşmədən əvvəl və digər situasiyalarda baş verirdi. Məsələn, Beyrəklə Banıçiçəyin ilk görüşləri bu baxımdan səciyyəvidir: «Çağırıldı, Beyrək gəldi. Banıçiçək yaşmağlandı, xəbər sordu. Aydır: «Yigit gəlişin qandan», Beyrək aydır: «İç Oğuzdan!». «İç Oğuzda kimin nəsisən?» - dedi» (D – 78).

Oğuz elində adət-ənənələrdən biri də ələpmə adəti olmuşdur ki, bu adət hələ də davam edir. Bu adəti KDQ boylarında görürük; Bayındır xanın divanına gələn Bəkil görüş zamanı xanın əlini öpür. «Uzun qoca oğlu Səgrək boyu»nda Səgrək bir təsadüf nəticəsində Əgrək adlı qardaşı olduğunu və dustaq olduğunu öyrənir. Əgrəki Səgrək azad edib, gətirir. Bəylər Əgrəki qarşılayır. Anası Səgrəyə bildirir ki, sən də Oğuz bəylərinə qoşul, Əgrəki qarşıla! Və deyir:

«Ol yigide yetdügündə
Ağ-boz atın üzərindən yerə engil!
Əl qavşırıb, ol yigide salam vergil!
Əlin öpüb, boynun qucğil!» (D – 258).

Elə qardaşı əsirlikdən qurtarmağa yollananda da Səgrək ayrılıq anında ata-anasının əlini öpür. Qanturalı da valideynlərinin əllərindən öpüb Selcan xatunun arxasınca gedir.

Boylarda ələpmə adətinə çox yanaşılıb. Belə ki, ata dura-dura oğulun əlini öpmək ən azı qəbahət sayılıb. «Qam Bөрөнün oğlu Bamsı Beyrək boyu»nda kafirlər

ticarətdən qayıdan bəzirqanlar üstə basqın edib, mal-mülklərini əllərindən alırlar. Onların yardımına özünü yetirən Beyrək kafirləri qılıncdan keçirir və malları bəzirqanlara qaytarır. Amma öz kimliyini onlara bildirir. Bəzirqanlar gəlib Baybörə bəy qarşısında baş endirib salam verdikləri vaxt: «Gördülər kim, ol yigit kim, baş kəsübdür, qan dökübdür. Baybörə bəgin sağında oturur. Bəzirqanlar yürüdülər, yigidin əlin öpdülər. Bunlar böylə edicək Baybörə bəyin acığı tutdı» .

KDQ-də bu da aydın olur ki, əgər bir kimsə öz səhvini etiraf edib qarşısındakının əlini öpərsə, onun günahından keçilir. Ov mərasimində Bəkilin hünər və bacarığına şübhə ilə yanaşılır. Bunu təhqir sayan Bəkil Bayındır və Qazan xandan kəsüb Oğuzdan köçmək niyyətində düşür. Məsələdən xəbər tutan Şöklü Məlik fürsəti əldən vermir. Bəkilin yurduna çağırır və deyir ki, oğul, dayanma salam vergil!

«Ağız – dildən Bayındıra salam vergil!

Bəglər bəgi olan Qazanın əlin öpgil!

«Ağ saqallı babanı bunlu», degil!

«Əlbətdə və ələbətdə Qazan bəg mana yetişsün dedi», - degil!

Gəlməz olsan, məmləkət bozulub xarab olur,

Qızım – gəlinim əsir getdi, bəllü bilgil! – dedi.

Ələpmə ilə bağlı adətən hələlik yalnız KDQ-də rast gəlinən bir məqamı da maraq doğurur. Kiçiklə böyüklərin əlindən, böyüklər də öz növbələrində onların boyunlarından öpürlər.

Abidənin X boyunda Səgrək yağılara üstün gəlib qaradaşını qazamatdan qurtarır. «Qalqubanı iki qardaş quca-quca görüdümlər. Əgrək kiçik qaradaşın boynun öpdü. Səgrək daxı ağasının əlin öpdü» (D – 270).

Eyni halın dastanın XI (Salur Qazan tutsaq olub oğlı Uruz çıxardığı boy) boy»da da görürük. Uruz Oğuz bəyləri ilə birlikdə atası Qazan xanı dustaqlıqdan qurtarmağa yollanır. Elə olur ki, kafirlər Qazanın özünü gələnlərlə cəngə çıxarırlar. Oğul düşməni qiyafəsində olan atasını tanımayıb zərbə endirmək istəyir. Qazan özünü nişan verəndə atdan yerə enir, atasının əlini öpür. Qazan da, yerə enir, oğlunun boynunu öpür .

Bu sonuncu adət oğlanla qız arasında da olub. Yəni oğlan qızın boynunu, qız isə adaxlısının əlini öpüb. Oğlanın qızın boynundan öpməyi VI boyda söylenebilir. Qanlı Qoca oğlu Qanğturalın Selcan xatunun arxasınca getməkdən çəkilmək istəyir. Qanturalı isə cavabında bildirir:

«Göglə pəhlu uran qələlərin,
Qadir qoursa, yapam – yıqam.

Göz qocuban könül alan

Görklüsünün bonın öpəm» (D – 176).

Oğuz elində adət-ənənələrdən biri də muştuluq xəbəri aparır. İntizarı, nigarançılıq çəkilən hər hansı bir xəbəri gətirənə həmin xəbəri gözləyənin hədiyyə verməsi muştuluq adlanır. KDQ-də də adət-ənənə şəklində muştuluq istəməyə, muştuluq verməyə bir neçə dəfə rast gəlinir. Basat Oğuz qənim kəsilməmiş Təpəgözü öldürür və Bunlu qoca ilə Yapaqlı qoca bu şad xəbəri el-ulusa çatdırmağa tələsirlər.

Onlar ilkin olaraq Basatın atasını görüncə ona «Muştuluq! Oğlan Dəpəgöz dəplədi», - deyirlər» (D – 234). Yaxud kafirləri məğlub edən Əmran atasının yanına muştuluqçu göndərir. «Uzun qoca oğlu Səgrək boyu»nda qardaşı Əgrəki dustaqlıqdan qurtaran Səgrək gözyaşındığı xəbərini atasına bildirmək üçün çapar yollayır. O, Uzun qocaya yetişincə «Muştuluq! Gözün aydın! Oğulların ikisi bilə sağ-əsən gəldi» - dedilər.

Bu halda «Qambörənin oğlu Bamsı Beyrək boyu»nda da rast gəlinir. Beyrəyin əsirlikdən qurtarılıb toya gəlib çıxması, özünün kimliyini tanıması sevinc yaradır. Buradakı qız-gəlinin hər biri şad xəbəri bəylərə çatdırıb muştuluq istəməyə tələsirlər. Qabaqda deyildiyi kimi Banıçiçək isə birbaşa qayınatası, qayınanası ilə gəlir, Beyrəyin qayıtmasını söyləyib muştuluq istəyir.

Beyrəyin atası-anası cavab verir:

Qarşu yatan qara dağlar sana yaylaq olsun!

Sovuq-sovuq suları sana içət olsun!

Qulum – xələyigim sana qırnaq olsun!

Şahbaz atlarım sana binət olsun!

Qatar-qatar dəvələrim sana yüklət olsun!

Ağayıldı ağca qoyunum sana şülən olsun!

Altun-aqcam sana xərçliq olsun!

Dünluğ altun ban evim sana kölgə olsun!

Qara başım qurban olsun, sana gəlinciğüm! – dedi (D – 117, 118).